

Τέσσερα παράλληλα συστήματα νομιμότητας στην Ελλάδα της Κατοχής

του Νέστορα Κουράκη

Στην περίοδο της γερμανοϊταλικής κατοχής (1941-1944), η Ελλάδα βρέθηκε κάτω από την παράλληλη ισχύ τεσσάρων διαφορετικών εννόμων τάξεων: του δικαίου των κατακτητών (Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων), του δικαίου των Κατοχικών κυβερνήσεων, του δικαίου της εξόριστης Ελληνικής κυβέρνησης και του δικαίου των ένοπλων αντιστασιακών οργανώσεων, αργότερα δε της κυβέρνησης του Βουνού.

I. Στις περιοχές τις οποίες ήλεγχαν στρατιωτικά οι κατακτητές, ίσχυσε αποκλειστικά και μόνο το δίκαιο που εκείνοι επέβαλαν, δεδομένου ότι, σύμφωνα και με επίσημη γνωμοδότηση του τότε Αντιεισαγγελέως του Αρείου Πάγου, οι υπήκοοι του ήττηθέντος κράτους οφειλαν να υποκύπτουν στις διαταγές του στρατού κατοχής¹. Το δίκαιο που επιβλήθηκε με τον τρόπο αυτό και που θεσπιζόταν από τους εκάστοτε Γερμανούς στρατιωτικούς διοικητές της Βέρμαχτ (γερμανικού στρατού) υπερίσχυε υποχρεωτικά έναντι οποιωνδήποτε άλλων εντόπιων νόμων. Οι τελευταίοι διατηρήθηκαν σε ισχύ μόνο “καθ’ όσον δεν αντιλέγουν εις τους σκοπούς κα-

τοχής”². Οι εντόπιες υπηρεσίες που ήταν επιφορτισμένες με την ποινική δίωξη, οφειλαν να παραπέμπουν στο πλησιέστερο γερμανικό στρατοδικείο όλες τις δικογραφίες που αφορούσαν σε αξιόποινες πράξεις κατά του γερμανικού στρατού ή των συμμάχων του και γενικώτερα σε “πράξεις στρεφομένας εναντίον της ασφαλείας της υπολήψεως ή του συμφέροντος του γερμανικού Ράιχ, ή του γερμανικού Λαού ή εναντίον Γερμανών υπηκόων” (κυρίως κατασκοπία, δολιοφθορά, χειρισμός πομπών)³. Κατά την εκδίκαση των υποθέσεων αυτών από

² β' παράγρ. της υπ' αριθμ. 4 Διατάξεως του Ανωτάτου Διοικητή του Στρατού Κατοχής, στο φύλλο 2 του “Υπηρεσιακού Φύλλου Διατάξεων διά το Καταληφθέν Ελληνικόν Έδαφος” -πρβλ. ΕιρΠειρ 44/1943, EEN ' 1943, 137-139

³ α. 4 της Διατάξεως από 17.6.1943 του Ανώτερου Στρατιωτικού Διοικητή Νοτιοανατολής “περί εφαρμογής του Γερμανικού Ποινικού Δικαίου και περί προστασίας της εσωτερικής Ειρήνης και των Αρχών Κατοχής”, που δημοσιεύθηκε στο υπ' αριθμ. 18 “Υπηρεσιακόν Φύλλον Διατάξεων διά το κατεχόμενον Ελληνικόν έδαφος” -πρβλ. αναδημοσίευση της διατάξεως στο περιοδ. Ιστορικόν Αρχείον Εθνικής Αντιστάσεως, τεύχος 35, Ιούλιος 1961, σελ. 78-85, στο περιοδικό Τότε, τεύχ. 2, Ιούνιος 1983, σελ. 72 επ. και στο περ. Εικονογραφημένη Ιστορία, τεύχ. 460, Οκτ. 2006, σελ. 78-91, με επιμ. Ιωάνν. Σ. Παπαφλωράτου. Στο πλαίσιο αυτό, χαρακτηριστική είναι η εγγραφή που έκανε στο ημερολόγιό του ένας μορφωμένος μουσικολόγος της

¹ Εφημερίς Ελλήνων Νομικών (ΕΕΝ), Ι' 1943, 372-373

τα γερμανικά στρατοδικεία εφαρμοζόταν, κατά τα προ-αναφερθέντα, ο γερμανικός ποινικός νόμος και οι σχετικές διατάξεις των αρχών κατοχής. Οι διατάξεις αυτές άφηγαν μεγάλα περιθώρια διακριτικής ευχέρειας στους στρατοδικες, που μπορούσαν να επιβάλουν φυλάκιση, κάθειρξη ή και θάνατο ανάλογα με το αν η συγκεκριμένη περίπτωση χαρακτηρίζοταν ως “ελαφρά”, “συνήθης” ή “βαρειά”.

Συνήθως όμως τα γερμανικά στρατοδικεία, στα οποία επιτρεπόταν και η παράσταση Έλληνα συνηγόρου, εφάρμοζαν μια δικαιοσύνη σκοπιμότητας, που στόχευε στην τρομοκρατία και που οδηγούσε στην επιβολή θανατικών ποινών ακόμη και για ελαφρές περιπτώσεις κλοπής γερμανικού υλικού⁴. Εάν μάλιστα κάποιος στρατοδικης φαινόταν να επηρεάζεται από τις αγορεύσεις των Ελλήνων συνηγόρων και να κρίνει με ηπιότητα, αποκλειόταν εφ' εξής από την σύνθεση του Στρατοδικείου και έπαιρνε, στην καλύτερη περίπτωση, δυσμενή μετάθεση έξω από τα ελληνικά σύνορα⁵. Άλλα και η κατ' επίφαση αυτή λειτουργία των γερμανικών στρατοδικείων, που γινόταν άλλωστε πολλές φορές αντικείμενο οικονομικής συναλλαγής⁶, εγκαταλείφθηκε βαθμιαία μετά την ανατροπή του Μουσσολίνι (8.9.1943) και την ανάληψη του ελέγχου της κατάστασης στην Ελλάδα από τα Εε-Εες, τη στρατικοποιημένη δηλαδή αστυνομία της ναζιστικής Γερμανίας. Οι μο-

νάδες αυτές, όπως και η αντίστοιχη ιταλική Υπηρεσία Αντικατασκοπίας (C.S.), ασκούσαν ήδη και πρωτύτερα ανακριτικά καθήκοντα σε διάφορες σοβαρές υποθέσεις, εφαρμόζοντας στυγνές μεθόδους βασανιστηρίων (στρατόπεδο οδού Μέρλιν 6)⁷. Επίσης είχαν την δικαιοδοσία να εκτελούν πολίτες για αδικήματά τους κατά του στρατού κατοχής ή και για αντίποινα, χωρίς δίκη και απολογία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση εκτελέσεων που έγιναν στην Σαλαμίνα τον Ιανουάριο 1943 ως αντίποινα για τη δολιοφθορά ενός προβολέα: “...Οι Γερμανοί ζήτησαν από τους κατοίκους να τους υποδείξουν τα ονόματα μερικών από τους ευπορότερους κατοίκους. Ξεχώρισαν τρεις: έναν Μήτσο Βελλιώτη, τριάντα χρονών πάνω – κάτω, που είχε εμπορικό, κάποιον Ρούκα, κελευστή, και Πόντο, κτηματία. Τους έβαλαν να σκάψουν τον λάκκο τους. Τους τουφέκισαν. Κατόπι τους κρέμασαν στην πλατεία και τους άφησαν κρεμασμένους την Παρασκευή και το Σάββατο για να παραδειγματιστούν οι Κουλουριώτες. Η πράξη παίρνει όλη της τη σημασία όταν προστεθεί ότι είναι φανερό πως οι δράστες του σαμποτάζ είχαν έλθει από τη θάλασσα – δεν ήταν δηλαδή Κουλουριώτες – και πως αυτό το ήξερε καλά ο Γερμανός αξιωματικός πριν γίνει η εκτέλεση...”⁸. Στο ίδιο πλαίσιο, αξίζει να αναφερθεί και η μαρτυρία του Ηλία Βενέζη⁹, κατά τον οποίο “Πέρασα στη ζωή μου κι' άλλες δύσκολες ώρες, σκλάβος στην Ανατολή ενός άλλου εξαγριωμένου Ασιατικού λαού που τον λέγαμε βάρβαρο. Ε, λοιπόν, ο φοβερότερος Ασιάτης είναι άγγελος αντίκρυ στον τελευταίο στρατιώτη των Εε-Εες”. Με παρόμοιο πνεύμα, η δημοσιογράφος Ελένη Βλάχου¹⁰ σημειώνει στο πμερολόγιό της: “Χθες ξημερώματα, οι δολοφόνοι εκτέλεσαν επτά αθώους ομήρους, αντίποινα για ασήμαντα σαμποτάζ – πραγματικά για τρομοκρατία (...). Άλλα ο θάνατός τους μας ζωντάνεψε άλλη μια φορά την πεποίθηση ότι άνθρωποι που διαπράττουν τέ-

εποχής, ο Μίνως Δούνιας: «7 Μαΐου '41. Από σήμερα εισάγεται στην Ελλάδα το Γερμανικόν ποινικόν δίκαιον: σαμποτάζ τιμωρείται δια θάνατον, απαγορεύονται: “αι συναθροίσεις, η διανομή εντύπων, τα συλλαλητήρια, αι εκδηλώσεις κατά της Γερμανίας, η μετάδοσης δυσμενών δια την Γερμανίαν ειδήσεων, η δημοσία ακρόασις, η εις κοινήν λήψιν “εχθρικών” εκπομπών. Όστις λεηλατεί τιμωρείται με θάνατον” –βλ. Επειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής είμεθα πάλι σκλάβοι. Το Ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια, με επιμ. Κυρ. Ντελόπουλου, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, 1987, σελ. 30-31. Επίσης μνείας αξίζουν εδώ και οι διατάξεις του ποινικού δικαίου των ιταλικών δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα: περ. Εικονογραφημένη Ιστορία τεύχ. 472, Οκτ. 2007, σελ. 80-93.

⁴ Η πράξη αυτή θεωρείτο ως δολιοφθορά –βλ. σχτ. το μοναδικό στο είδος του βιβλίο του δημοσιογράφου Κωνσταντίνου Κουκκίδη *Η δικαιοσύνη τους!*, Αθήναι 1946, σελ. 7 έπ., 38-39. Επίσης, ως δολιοφθορά (σαμποτάζ) χαράκτηριζονταν και οι απεργιακές κινητοποιήσεις, απειλούμενες ακόμη και με ποινή θανάτου –βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Γερμανικές Στρατηγικές Επιδιώξεις και οι Εξελίξεις στην Κατεχόμενη Ελλάδα έως το 1943», εις: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000, 8-57:27 και του ιδίου, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1995 τ. Α', τ. Β', passim.

⁵ Πρβλ. Κ. Κουκκίδη, ανωτ., σελ. 134

⁶ Πρβλ. Φοίβου Ν. Γρηγοριάδη, *Γερμανοί, Κατοχή, Αντίστασης*, Αθήνα: εκδ. Νεόκοσμος, 1973, σελ. 412

⁷ Στα βασανιστήρια και τις δολοφονίες Ελλήνων πολιτών, αντίστασιακών και μη, συμμετείχαν επίσης, από Ελληνικής πλευράς, η Υπηρεσία της Ειδικής Ασφαλείας του Κράτους και τα Τάγματα Ασφαλείας –βλ. Βάιου Καλογρηά, «Η κατοχική κυβέρνηση Γεωργίου Τσολάκογλου», περιοδικό *Εικονογραφημένη Ιστορία*, τεύχ. 552, Ιούνιος 2014, 14-26: 24 και σημ. 33. Εξ άλλου, ως προς τις τακτικές αντιποίνων των Γερμανών βλ. π.χ. Μάριου Κοκκώνη, «Η καθημερινότητα της Κατοχής, 1941-1944», Αθήνα: “Ιδέες για Συλλογές”, Μέρος ΙΙ, 2011, σελ. 75 επ και 93 επ.

⁸ Χ. Χρηστίδη, *Χρόνια Κατοχής 1941-1944, Μαρτυρίες Ημερολογίου*, Αθήνα, 1971, σελ. 348

⁹ Στα Ελεύθερα Γράμματα της 2.6.1945, τεύχ. 5, σελ. 3.

¹⁰ Στο έργο της Δημοσιογραφικά Χρόνια. Πενήντα και κάτι..., τ. Α', (1935-1951), Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 2008, σελ. 145.

τοια εγκλήματα είναι καταδικασμένοι κάποτε, αργά ή γρήγορα, στην τιμωρία, την ταπείνωση. Το μίσος όλου του κόσμου θα τους εξοντώσει. Δεν τους αξίζει οίκτος. Πρέπει να το θυμηθούμε!”

Η αρχή της συλλογικής ευθύνης επικράτησε σε όλη την διάρκεια της κατοχής, κυρίως όμως κατά τα έτη 1943 και 1944, οπότε σημειώνονται ομαδικές σφαγές αθώων κατοίκων και καταστροφές χωριών (Καλάβρυτα, Δίστομο κ.λπ.)¹¹, ως αντίποινα για τον φόνο Γερμανών στρατιωτών. Η ίδια αρχή δεσπόζει και στην μεταχείριση κρατουμένων στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Η δραπέτευση ενός καταδίκου από το στρατόπεδο έχει ως επακόλουθο την απαγόρευση λήψεως δεμάτων για όλους τους άλλους καταδίκους¹², ή και την εκτέλεση των άλλων κρατουμένων, στην ομάδα των οποίων ανήκε αυτός που απέδρασε¹³.

II. Έξω από τα αστικά κέντρα της χώρας, στα οποία κυριαρχούσε ο στρατός κατοχής, αναπτύχθηκε βαθμαία από τα μέσα του 1941, κυρίως στις ορεινές περιοχές, μια άλλη έννομη τάξη. Πρόκειται για το δίκαιο που εφαρμόσθηκε από τις ένοπλες αντιστασιακές οργανώσεις¹⁴, και αργότερα (Μάρτιος 1944) από την λεγόμενη Κυβέρνηση του Βουνού (“Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης” - ΠΕΕΑ), στις εκτεταμένες υπό τον έλεγχό τους περιοχές της λεγόμενης “Ελεύθερης Ελλάδας”. Οπωδήποτε, οι έκτακτες περιστάσεις υπό τις οποίες τελούσε τότε η χώρα δεν επέτρεπαν την άρτια οργάνωση και απονομή της δικαιοσύνης. Πολλές φορές μάλιστα σημειώθηκαν αυθαιρεσίες και κινδύνευσαν ν’ αφανισθούν αθώοι με βάση “ομολο-

γίες” τους που είχαν αποσπασθεί έπειτα από ξυλοδαρμούς και εικονικές εκτελέσεις¹⁵. Υπήρξαν πάντως και αξιόλογες προσπάθειες για την σύνταξη νομοθετικών κειμένων θεμελιακού χαρακτήρα, προ πάντων σε σχέση με θεσμούς που σχεδιάσθηκαν να ασκούνται άμεσα από τον λαό, ως μηχανισμός “λαϊκής εξουσίας” δηλαδή σε σχέση με τους θεσμούς της “λαϊκής αυτοδιοίκησης” και της “λαϊκής δικαιοσύνης”¹⁶.

Οι προσπάθειες αυτές εκδηλώνονται κατά χρονολογική σειρά κυρίως¹⁷: 1) στον “Κώδικα Ποσειδώνα” ή “Εντολαί διά την Λαϊκήν Αυτοδιοίκησιν και την Λαϊκήν Δικαιοσύνην”, 14.12.1942¹⁸, 2) στην “Εγκύλιο 4” της Περιφερειακής Επιτροπής Φθιωτιδοφωκίδος-Ευρυτανίας του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (Απρίλιος 1943), με την οποία ετέθησαν σε εφαρμογή στην περιφέρεια αυτή οι θεσμοί της λαϊκής αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης¹⁹, 3) στον βραχύβιο αλλά νομοτεχνικά αρτιώτερο και σημαντικό για την μετέπειτα επίδρασή του “Κώδικα Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης για την Στερεά Ελλάδα” (Αύγουστος 1943)²⁰, 4) στην γενικότερης αποδοχής και εφαρμογής “Απόφαση υπ’ αρ. 6” του “Κοινού Γενικού Στρατηγείου Εθνικών Ομάδων Ανταρτών”, δηλαδή ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ, που επίσης υπήρξε βραχύβια (Αύγουστος - Οκτώβριος 1943), 5) στις διατάξεις για την «Αυτοδιοίκηση και την Λαϊκή Δικαιοσύνη» του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ (Δεκέμβριος 1943), που αφορούσε στο σύνολο της “Ελεύθερης Ελλάδας” υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, και τέλος, 6) στις κα-

¹¹ Βλ. αναλυτικότερα: Παν. Ι. Φαναριώτη, *Η Ελλάδα στις φλόγες του πολέμου, 1940-1944*, Αθήνα: εκδ. Σταμούλη, 2012, σελ. 529 επ.

¹² Π.χ. Στρατόπεδο Ασφαλείας Τατούον: Στ. Καλογιάννη, *Ημερολόγιον ενός στρατιώτου*, Αθήνα: Αετός, 1945, σελ. 115, όπου εκτίθενται και όλα τα σχετικά με τη σύλληψη, ανάκριση και κράτησή του από τους Γερμανούς.

¹³ Π.χ. Στρατόπεδο Ομήρων Χαϊδαρίου: Έκθεση του μελλοθάνατου ταγματάρχη Ζαμπέτα προς το Υπουργείο Στρατιωτικών για τα όσα συνέβησαν στο στρατόπεδο αυτό κατά τα δύο τελευταία χρόνια της κατοχής -βλ. αναδημοσίευσή της από τον Δημ. Γατόπουλο στο εμπεριστατωμένο έργο του *Ιστορία της Κατοχής*, Αθήναι [1965², 1946¹], σελ. 217-222: 218. Για το στρατόπεδο Χαϊδαρίου βλ. και την συγκλονιστική μαρτυρία του εκεί ιατρού Αντώνη Ι. Φλούντζη στην εφημ. *Αυριανή* της 29.8.1984, σελ. 7.

¹⁴ Κυρίως του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, ο οποίος βαθμαία ενδυναμώνεται και γίνεται η κυριώτερη αντιστασιακή δύναμη -βλ. Κομν. Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίσταση ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ*, Αθήνα: Δωδώνη, 1975² (1947¹), σελ. 283 επ. και C. M. Woodhouse, *To μήλο της Ερίδος*, *Η Ελληνική Αντίσταση και η Πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αθήνα: Εξάντας, 1976, σελ. 211 επ.

¹⁵ Βλ. το αποκαταστημένο κείμενό του στο ανωτέρω έργο του Γ. Μπέϊκου, (τ. Β., σελ. 133-152), που υπήρξε και ο εισηγητής του.

¹⁶ Πρβλ. ως προς το περιεχόμενό της το έργο του Γ. Μπέϊκου, ανωτ., τ. Β., σελ. 352 επ.

¹⁷ Πρβλ. Αντρέα Κέδρου, *Η Ελληνική Αντίσταση (1940-1944)*, Αθήνα: Θεμέλιο 2004 (α' γαλλ. έκδ. 1966), τ. Β', σελ. 146.

τά καιρούς Πράξεις και Αποφάσεις (ιδίως Πράξη 57: Κώδικας Λαϊκής Δικαιοσύνης της 21/25.8.1944) της κυβέρνησης του Βουνού (ΠΕΕΑ), που συγκροτήθηκε στην Ευρυτανία από αριστερές πολιτικές δυνάμεις²¹.

Στα περισσότερα από τα νομοθετικά αυτά κείμενα εμπειρέχονται ορισμένες βασικές αρχές και κατευθύνσεις, που αντιπροσωπεύουν άλλωστε και το γενικώτερο κλίμα της τότε εποχής. Ειδικώτερα στον χώρο της Δικαιοσύνης, οι βασικές αρχές ήσαν: (α) η απονομή της δικαιοσύνης από αιρετούς και ανακλητούς μη επαγγελματίες δικαστές, με άμεση εκλογή τους από την κοινότητα, και πάντοτε συλλογικά, (β) η ουσιαστική αναζήτηση της αλήθειας στις αστικές όπως και στις ποινικές δίκες (εξομοίωση αστικής και ποινικής δικονομίας), (γ) η επιδίωξη μίας συμβιβαστικής λύσης για τις περιπτώσεις των αστικών και των ελαφρότερων ποινικών αδικημάτων²², (δ) η παροχή ελευθερίας (σε αρκετές περιπτώσεις) στον λαϊκό δικαστή να δικάζει “κατά συνείδηση” και σύμφωνα με την τοπική παράδοση, έχοντας υπ’ όψιν του “ό, τι όλος ο κόσμος νομίζει ίσο, δίκαιο και ορθό” (ά. 32 του Κώδικα για την Στερεά Ελλάδα), (ε) η θέσπιση ειδικών ρυθμίσεων για την ταχεία και ανέξοδη απονομή της δικαιοσύνης²³, και μάλιστα στην δημοτική γλώσσα. Πέρα

²¹ Πρβλ. πιο αναλυτικά: Θ. Παπαθανασόπουλος, *Λαϊκό Δημόσιο Δίκαιο, 1941-1945*, Αθήνα: Φιλιππότης, 1982, σελ. 13 έπ. και ιδίως Δημ. I. Ζέπου, *Λαϊκή Δικαιοσύνη εις τας ελευθέρας περιοχάς της υπό κατοχήν Ελλάδος*, Αθήναι, 1945, σελ. 1 έπ., με παράρτημα κειμένων, και επανέκδοση του έργου αυτού το 2009 από το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθν. Τραπέζης. Το γεγονός, πάντως, ότι τα νομοθετικά αυτά κείμενα αλλά και τα ίδια τα λαϊκά δικαστήρια εκπορεύονταν και ελέγχονταν από τις εν λόγω αριστερές πολιτικές δυνάμεις, και ιδίως το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, που καλ αυτό με την σειρά του ελεγχόταν από το ΚΚΕ, έδωσε λαβή σε ορισμένους συγγραφείς να διατυπώσουν την άποψη ότι το σύστημα των λαϊκών δικαστηρίων στην λεγόμενη “Ελεύθερη Ελλάδα”, έστω και αν εμφανίζονταν ως λαϊκή εξουσία, στην πραγματικότητα “αποτελούσε ένα ακόμη όργανο έμμεσης εξουσίας του ΚΚΕ” -βλ. Σόλωνος Ν. Γρηγοριάδη, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, τ. 2, Αθήνα: Χ.Κ. Τεγόπουλος Εκδόσεις Α.Ε., 2011 (1973¹), σελ. 72.

²² Το στοιχείο αυτό της συμβιβαστικής επίλυσης των διαφορών ορθά θεωρείται από τον Βασ. Καρύδη ως ένα ακόμη στοιχείο της εν λόγω νομοθεσίας που παραπέμπει στην σύγχρονη εγκληματολογική τάση για αποκαταστατική δικαιοσύνη (restorative justice) -βλ. Βασ. Καρύδη, όπ. π., σημ. 1, σελ. 1187 έπ., 1190 έπ.

²³ Πρβλ. την Αιτιολογική Έκθεση του Ηλία Τσιριψώτου στην Πράξη 12 της ΠΕΕΑ “Διατάξεις για την λαϊκή δικαιοσύνη”, στο: *Αρχείο Εθνικής Αντίστασης*, τ. 1, τεύχ. α', Απρίλης 1946, σελ. 16 και *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, τ. Β', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1981, σελ. 43-44. Επίσης, κατά την άποψη του Βρετανού ιστορικού David H. Close στο έργο του *Oi rίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Φιλιστώρ 2003 (α' αγγλ. έκδ. 1995) σε μτφρ. Ρένας Χρυσοχόου, “Τα εκλεγμένα λαϊκά δικαστήρια κάλυψαν μια πάγια ανάγκη για δίκες που να είναι ταχείς, ελεύθερες, προσι-

από τις γενικές αυτές αρχές, που, όπως προαναφέρθηκε, παρουσιάζονται κοινές στα περισσότερα από τα νομοθετήματα της “Ελεύθερης Ελλάδας”, υπήρξαν και σοβαρές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους σε ορισμένα άλλα κεφαλαιώδη θέματα, όπως: η αναγνώριση ή μη ισχύος στην παλαιότερη αστική και ποινική νομοθεσία, ώστε η εκδίκαση των υποθέσεων σε περίπτωση κενών της αντιστασιακής νομοθεσίας (π.χ. ως προς την έννοια των ποινικών αδικημάτων) να μην επαφίεται στην αυθαίρετη κρίση των δικαστών, η διατήρηση ή μη της αρμοδιότητας των παλαιών τακτικών δικαστηρίων για ορισμένες υποθέσεις, η δυνατότητα κατάργησης των οργάνων του λαϊκού δικαστηρίου με απόφαση λαϊκής συνέλευσης, η δυνατότητα ανάδειξης σε δικαστές ατόμων που ασκούσαν παράλληλα εκτελεστική εξουσία, κ.λπ.²⁴

Ανάλογες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και στο ζήτημα των ποινικών κυρώσεων. Σε πολλά από τα νομοθετήματα για την λαϊκή δικαιοσύνη προβλέπονται έτσι ως ποινές για τα ελαφρότερα αδικήματα η αποζημίωση ή ικανοποίηση του παθόντος από τον υπαίτιο και σε εξαιρετικές περιπτώσεις ανάλογο πρόστιμο σε χρήμα ή είδος (“Κώδικας Ποσειδώνα”, ά. 5.δ “Απόφασης 6”), ενώ σε άλλα, μεταγενέστερα νομοθετήματα, προστίθενται και κάπως ανεφάρμοστες για την περίοδο εκείνη ποινές, όπως η φυλάκιση, η εκτόπιση, η εργασία σε κοινωφελή έργα, η δημόσια επίπληξη και η στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων (ά. 59 “Κώδικα Στερεάς”, ά. 110 “Διατάξεων”). Στα νομοθετήματα, τέλος, της ΠΕΕΑ και κυρίως στον “Κώδικα της Λαϊκής Δικαιοσύνης” (Πράξη 57 της 21/25.8.1944, ά. 11) και στις “Προσωρινές Διατάξεις για τα αδικήματα και τις ποινές”, που τέθηκαν για προσωρινή αντικατάσταση του Ποινικού Νόμου (Πράξη 63 της 29.8/15.9.1944, ά. 2),

τές και κατανοητές, αφού χρησιμοποιούσαν την δημοτική γλώσσα”. Επίσης, κατά τον Mark Mazower στην μελέτη του «Τρεις μορφές πολιτικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα, 1944-45», εις: του ίδιου (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004², 33-51: 39, «Τα λαϊκά δικαστήρια είχαν αποτελέσει μεγάλο επίτευγμα του ΕΑΜ από τις πρώτες κιόλας μέρες της εμφάνισής του στα βουνά της Κεντρικής Ελλάδας στις αρχές του 1943». Πρβλ. του ίδιου, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-1944*, New Haven & London: Yale Univ. Press, 2001, ιδίως σελ. 271 έπ.

²⁴ Πια τις λύσεις που δόθηκαν στα ζητήματα αυτά από διάφορα νομοθετήματα, πρβλ. τις αναπτύξεις του Κ. Γκικόπουλου, συντάκτη της “Απόφασης 6” των Ανταρτικών Ομάδων, στο περ. *Ιστορική Επιθεώρησις*, τεύχ. 3, 1964, σελ. 107-139, με τίτλο “Η λαϊκή δικαιοσύνη και η Αυτοδοικήσης 1941-1944” και του Αντώνη Καστρινόν, διευθυντή Δικαστικού του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ, στο ίδιο περ., τεύχ. 1, 1963, σελ. 132-160, τεύχ. 2, 1963, σελ. 96-141 και τεύχ. 3, 1964, σελ. 139 [γράφτηκε το 1945] με τίτλο: “Η λαϊκή δικαιοσύνη και αυτοδιοίκησις εις την Ελεύθερη Ελλάδα 1941-1945”.

οι προβλεπόμενες ποινές ευθυγραμμίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις αντίστοιχες της ποινικής νομοθεσίας που ίσχυε τότε, αλλά χωρίς κατώτατο όριο ποινής για επί μέρους εγκλήματα (φυλάκιση έως 5 χρόνια ή χρηματική ποινή για τα πλημμελήματα, κράτηση έως 1 μήνα ή πρόστιμο για τα πταίσματα· επίσης στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων και βαθμών).

Για τις βαρύτερες μορφές αδικημάτων ιδιωτικής ή στρατιωτικής φύσης, όπως εγκλήματα πολέμου και εσχάτης προδοσίας, ληστείας, βιασμού, φόνου, ζωοκλοπής, λιποταξίας, κατασκοπίας, συνεργασίας με τον εχθρό κ.λπ.,²⁵ η εκδίκαση ανατίθεται όχι σε λαϊκά δικαστήρια, αλλά σε στρατιωτικά δικαστήρια (αρχικά τα «ανταρτοδικεία» και στην συνέχεια τα «στρατοδικεία»), που συντίθενται, επομένως, κατά πλειοψηφία ή και εξ ολοκλήρου, κατά περίπτωση, από στρατιωτικούς²⁶. Οι ποινές που επιβάλλει το δικαστήριο αυτό (θανατικές, στερητικές της ελευθερίας, χρηματικές, δήμευση περιουσίας κ.λπ.²⁷) απαγγέλλονται “κατά την ελευθέραν κρίσιν του” και έχουν ως μοναδικό κριτήριο το “λαϊκόν περί δικαίου αίσθημα” (ά. 11 “Προσωρινών Διατάξεων” της 2.10.1943). Μολονότι, δε, ως λόγος για την ανεξέλεγκτη αυτή εξουσία επιβολής ακόμη και θανατικών ποινών, προβάλλονται, όχι αδικαιολόγητα, “οι ανώμαλες και εξαιρετικά κρίσιμες περιστάσεις που περνούμε και το συμφέρον του Εθνικού αγώνα”²⁸, όμως δύσκολα μπορεί ν’ αποφύγει κανείς την σκέψη ότι με τόσο γενικά κριτήρια, όπως το λαϊκό αίσθημα του δικαίου, καταλύεται πλέον κάθε έννοια Δικαιοκρατίας και Ασφάλειας του Δικαίου. Στην πράξη, πάντως, κατά κανόνα οι ποινές που επέβαλλαν τα Στρατοδικεία ήσαν θανατικές μό-

²⁵ Κατά τον Διονύση Χαριτόπουλο, του οποίου σχετικό κείμενο παρατίθεται από την εφημερίδα *Τα Νέα* της 26.9.1981, “στην πραγματικότητα τα λαϊκά δικαστήρια είχαν τις αιθωάτατες αρμοδιότητες ειρηνοδικείου ή το πολύ πρωτοδικείου. Ήταν επιφορτισμένα να λύνουν διαφορές για τα κτήματα, για αγροζημίες και άλλες παρόμοιες διαφορές. Η διώξη των αληθινά σοβαρών παραβάσεων στην ύπαιθρο – της ληστείας, της ζωοκλοπής – ανήκε στη δικαιοδοσία του ΕΛΑΣ, που τις πάτασσε με αμειλικτή αυστηρότητα” –βλ. Διον. Χαριτόπουλον, *Άρης, ο αρχηγός των Ατάκτων*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 338-339 και σχ. βιβλιοκριτικό σημείωμα του Βασ. Καρύδη στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 17-18.1.2004, σελ. 35.

²⁶ Βλ. α. 1 των “Προσωρινών Διατάξεων δια την λειτουργίαν των Στρατοδικείων” της 2.10.1943, που εκδόθηκαν ως επί το πλείστον από την ομότιtlη Πράξη 37 ΠΕΕΑ της 10.5.1944. Το σύνολο των Πράξεων της Κυβερνήσεως του Βουνού εκυκλοφόρησαν σε φωτοτυπική επανέκδοση το 1976, Αθήνα: Ολκός.

²⁷ Βλ. α. 233 των «Προσωρινών Διατάξεων».

²⁸ Οδηγίες του Γεν. Στρατηγείου ΕΛΑΣ για την εφαρμογή των ανωτέρω διατάξεων.

νον για όσους θεωρούνταν ως συνεργάτες του εχθρού (π.χ. στρατολογημένοι στην ιταλική “Λεγεώνα” ή στα «Τάγματα Ασφαλείας», καταδότες), ενώ για άλλα κακουργήματα (π.χ. ανθρωποκτονία από πρόθεση αλλά χωρίς προμελέτη, υπεξαίρεση στρατιωτικών ειδών, λιποταξία) η αντιμετώπιση είναι η πιοτέρη και σπάνια υπερβαίνει την πενταετή φυλάκιση²⁹. Είναι άλλωστε προφανές ότι, εάν κανείς γλίτωνε τότε από την θανατική εκτέλεση (λόγω αναβολής, χάριτος ή λόγω χορήγησης του ιδιόμορφου ευεργετήματος της “αναστολής μέχρις απελευθερώσεως της Ελλάδος”), δύσκολα μπορούσε να υποβληθεί για μακρό χρονικό διάστημα σε οποιαδήποτε άλλη ποινή, έτσι ώστε κατ’ ουσίαν η θανατική ποινή ν’ αποτελεί κατά την εποχή εκείνη τη μόνη σοβαρή κύρωση³⁰.

III. Οι άλλες δύο έννομες τάξεις που διεκδίκησαν ισχύ κατά την περίοδο της κατοχής, δηλαδή το δίκαιο των κατοχικών κυβερνήσεων της Αθήνας που είχαν διορίσει οι κατακτητές, και το δίκαιο της αυτοεξόριστης κυβέρνησης του Καΐρου, που είχε διορίσει ο Βασιλέας, δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι άσκησαν ουσιώδη ρόλο στην διαμόρφωση των τότε δικαιϊκών θεσμών της Ελλάδας³¹. Και στις δύο περιπτώσεις έλειπαν, εξ άλλου, ουσιώδη συστατικά στοιχεία της έννοιας του Κράτους (λαός, αυτοδύναμη εξουσία, έδαφος)³². Ειδικώτερα μά-

²⁹ Πα την όλη διαδικασία και το είδος των ποινών που επιβάλλονται, βλ. και την σχ. έκθεση του στελέχους της Αντοδιοίκησης στον Νομό Λάρισας Γιώργου Δοξόπουλου στο έργο του Θαν. Τσουπαρόπουλου, όπ. π., σημ. 18, σελ. 241.

³⁰ Μίαν επιλογή αποφάσεων από Στρατοδικεία βλ. στην εφημερίδα του ΕΛΑΣ *Το Φλάμπουρο* της 22.12.1943.

³¹ Χαρακτηριστικά ο Δημοσθένης Κούκουνας στο σημαντικό έργο του *Ιστορία της Κατοχής*, τ. Α', Αθήνα: Εκδ. Οργανισμός Αιβάνη, 2013, σελ. 265 αναφέρει: “Το ελληνικό κράτος, στην καλύτερη περίπτωση, λειτουργεί πλημμελώς, ενώ υπάρχουν γκρίζες ζώνες και για το ίδιο”.

³² Πράγματι, η μεν Ελληνική κυβέρνηση της εξορίας “ήταν κυβέρνηση χωρίς έδαφος και χωρίς λαό, στηριζόμενη αποκλειστικά στην διπλωματική αναγνώριση από την Μεγάλη Βρεταννία και τα υπόλοιπα συμμαχικά κράτη”, ενώ και “οι χώροι επί των οποίων μπορούσε να ασκήσει την εξουσία της ήταν εξαιρετικά περιορισμένοι”, η δε Ελληνική κατοχική κυβέρνηση “διέθετε έδαφος και λαό, ήταν όμως συζητήσιμο κατά πόσον διέθετε εξουσία”, καθώς την μεγαλύτερη εξουσία στην χώρα ασκούσαν οι κατοχικοί στρατιωτικοί διοικητές, ο Γερμανός, ο Ιταλός και ο Βούλγαρος, ο καθένας στη δική του ζώνη –βλ. Γιώργου Μαργαρίτη, «Η Κατοχή 1941-1944», εις: *Κατοχή & Αντίσταση*, απάνθισμα από τεύχη του “Ε – Ιστορικά”, έκδ. της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα χ.χ., 37-38. Πάντως κατά τους Θ. Βερέμη και Πάνην Κολιόπουλο, στο έργο τους *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Καστανώπης, 2006, σελ. 395, η κατοχική κυβέρνηση δεν διέθετε ούτε και το προαπαιτούμενο

λιστα η νομιμότητα της κυβέρνησης των Αθηνών είχε αμφισβητηθεί από μειοψηφία του Συμβουλίου Επικρατείας ήδη κατά την περίοδο της Κατοχής, με το θαρραλέο σκεπτικό ότι “υφισταμένης έν τινι χώρα ξένης στρατιωτικής κατοχής, αιτία πολέμου, η διαληφθείσα προϋπόθεσης της πραγματικής και ακωλύτου ασκήσεως πάσης της κρατικής εξουσίας εν αυτή ελλείπει”³³. Υπό τα δεδομένα αυτά, σε πολλές περιπτώσεις η απονομή της (ποινικής) δικαιοσύνης από τα ελληνικά δικαστήρια της κατεχόμενης Ελλάδας έγινε συχνά κατά παραγγώριση των κανόνων εκείνων δικαίου που είχαν πολιτικό χαρακτήρα, τούτο, δε, έστω και αν η επιβολή των κανόνων αυτών επιδιωκόταν συστηματικά από τις κατοχικές κυβερνήσεις. Ο τότε δικαστικός Παύλος Δελαπόρτας αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση ενός νεαρού κομμουνιστή, που είχε συλληφθεί διότι συγκέντρων χρήματα για το κόμμα του πουλώντας μικρές εικόνες του Στάλιν. Το δικαστήριο στο οποίο παραπέμφθηκε απέρριψε την κατηγορία για παράβαση του ν. 1075/38 “περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος”, με την αιτιολογία ότι, διαρκούσης της εχθρικής κατοχής, δεν υφίσταται κανένα κοινωνικό καθεστώς προστατεύσιμο από τον Νόμο³⁴. Πάντως, δεν φαίνεται να συνέβαινε το ίδιο και με τις διωκτικές αρχές των κατοχικών κυβερνήσεων, που δεν δίσταζαν να συλλαμβάνουν τους πατριώτες και να τους παραδίδουν για εκτέλεση³⁵. Επίσης, μορφές μαζικής βίας ασκούνταν από τις δυνάμεις κατοχής και τα Σώματα Ασφαλείας στους χώρους εγκλεισμού (στρατόπεδο Χαϊδαρίου, φυλακές)³⁶, αλλά και εξ αφορμής αντεκδικήσεων ανάμεσα στα Σώματα Ασφαλείας και τον ΕΛΑΣ ή τον ΟΠΙΔΑ³⁷.

του λαού, αφού «δεν είχε αναδειχθεί με την ελεύθερη βούληση του λαού, αλλά με την εντολή των δυνάμεων κατοχής».

³³ ΣτΕ 97 και 98/1942, “Θέμις”, ΝΣΤ’ : 1945, 41-45: 42 επ. Για το θέμα αυτό βλ. και την εκτενή μονογραφία του δικηγόρου Μιχ. Α. Πεσμαζόγλου, *Η νομική φύσης της υπό εχθρικήν στρατιωτικήν κατοχήν συγκροτηθείσης Ελληνικής Κυβερνήσεως*. Από μίαν δίκην εις το Συμβούλιον της Επικρατείας [Αθήνα] 1942, *passim*, και ιδίως σελ. 98.

³⁴ Π. Δελαπόρτα, *Το σημειωματάριο ενός Πλάτου*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1977, σελ. 77 επ.

³⁵ Βλ. Γ. Πανούση, «Μικρό – πικρό οδοιπορικό σε χώρους/ χρόνους έκτακτου (!) μη δικαίου», εις: Αγγ. Πιτσελά (επιμ.), *Ο Δρόμος προς την Δικαιοσύνη. Συνέδριο προς τιμή του Καθηγητή Στέργιου Αλεξιάδη*, Αθήνα/ Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σάκκουλα, 2012, 89-101: 90-91.

³⁶ Πρβλ. ανωτ., σημ. 8.

³⁷ Βλ. π.χ. Μεν. Χαραλαμπίδη, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013² (); σελ. 294 επ.-πρβλ. και Πολυμέρη Βόγλη, *Η Ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010, 135 επ.

«Φοιτητές του Ε.Μ.Πολυτεχνείου που έδωσαν τη ζωή τους για τα ιδανικά της Εθνικής Αντίστασης». Αναγράφονται δεκαοκτώ φοιτητές –όλοι μέλη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ– που έχασαν τη ζωή τους στην Κατοχή. Είτε σκοτώθηκαν στην Αθήνα, όπως οι Εδμόνδος Τορόν, Αθανάσιος Τεριακής και Θωμάς Χατζήθωμάς στις διαδηλώσεις του 1943, είτε εκτελέστηκαν από τις αρχές Κατοχής, όπως οι Νικόλαος Καράπαπας, Παναγιώτης Κασιμάτης, Νικόλαος Κυριακίδης και Φαίδων Αντωνόπουλος, είτε έπεσαν πολεμώντας ως αντάρτες στο βουνό, όπως ο Απελλής Καστανάκης και ο εμβληματικός Νείλος Μαστραντώνης που οι καθηγητές του χαρακτήριζαν «μαθηματική ιδιοφυία». Αναμνηστική πλάκα στην είσοδο του ΕΜΠ.